

УДК 930.2:31(477)“1932/1933”

В. В. Гудзь

ПРОБЛЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ У СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналіз численних публікацій про кількість людських втрат від голоду в Україні 1932–1933 рр. показує, що в них є істотні розбіжності стосовно демографічних наслідків цієї катастрофи. Автор дає власну оцінку наукових здобутків сучасних дослідників масштабів голоду в українському селі. Визначено історіографічні етапи і особливості вивчення демографічних наслідків Голодомору представниками тоталітарного і ревізійністського напрямів світової історичної науки. Окреслюються деякі труднощі і перспективи подальшого дослідження теми.

Ключові слова: сучасна історіографія, Україна, голод 1932–1933 років, демографічні втрати.

Тематика штучного голоду в Україні 1932–1933 років, його причин і наслідків є предметом гарячих дискусій і численних досліджень світової історичної науки. За підрахунками професора Я. Калакури, в період з 1932 по 2007 рр. у світі опубліковано понад 13 тис. творів та збірників документів з теми, з них близько 5 тис. публікацій мають науковий або науково-популярний характер [1]. Ще кілька тисяч публікацій вийшло у світ з 2007 року, коли була розгорнута широка кампанія з відновлення історичної пам'яті про цю найбільшу трагедію українського народу. Таким чином, жодна подія світової історії не викликала за останні три десятиліття такого пильного інтересу дослідників, як голод 1932–1933 років. Ця обставина диктує необхідність комплексного аналізу наукових здобутків і сучасного стану дослідження історії Голодомору в Україні в цілому і таких його аспектів як демографічні наслідки цієї катастрофи, зокрема.

Проте тема недостатньо вивчена з історіографічних позицій. Маємо лише декілька узагальнюючих оглядів закордонної та вітчизняної наукової літератури з історії голоду 1932–1933 років в УСРР С. Кульчицького, Р. Пирого, В. Марочка, Г. Касьянова, М. Дорошка, В. Васильєва, В. Головка, історіографічні статті В. Савельєва, Я. Калакури, Л. Гриневич, В. Гудзя, П. Ящука, В. Калініченка і Є. Яценко, В. Шварця і М. Шитюка. У 2009 р. А. Ю. Серпутько захистила першу в Україні дисертацію з сучасної російської та української історіографії голодомору в УСРР 1932–1933 років [2]. У третьому розділі роботи дисертантка розглянула серед інших і питання трактування демографічних наслідків Голодомору, але лише побіжно.

Так само у загальних рисах торкалися теми демографічних наслідків голоду в УСРР у своїх історіографічних оглядах російські історики В. Данилов, І. Зеленін, Н. Івницькій, В. Кондрашин. Наприкінці 1980-х рр. Віктор Данилов започаткував історіографічне вивчення демографічних наслідків голоду 1932–1933 рр. у контексті дослідження зарубіжного наукового дискурсу із аграрної історії СРСР та УСРР [3]. Але питання демографічних наслідків голоду в Україні ними спеціально не розглядалося і, як бачимо із заголовку статті В. Данилова, поняття “демографічна катастрофа” бралось в лапки як надумане.

Разом з тим існують різні методи підрахунку людських втрат під час Голодомору і розбіжні інтерпретації отриманих даних, що потребує не лише їх статистичного коригування, а й історіографічного осмислення. Ці методи та інтерпретації складалися ще на перших двох етапах дослідження Голодомору за кордоном СРСР у 30 – 80-х роках ХХ ст., про що йшлося у наших попередніх публікаціях [4].

Предметом даного дослідження є аналіз особливостей та сучасного стану вивчення демографічних наслідків голоду в українській та зарубіжній історіографії.

Питання про демографічні наслідки штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. дискутується з перших місяців трагедії. На Заході про мільйонні жертви в українському селі газети писали вже у 1933 р. У наступні півстоліття найбільший вклад у визначення кількісних вимірів Голодомору внесли С. Сосновий, В. Гришко, В. Косик, Р. Конквест, С. Максудов, С. Вітроффт [4, с. 241–245]. В Радянському Союзі ця тема стала доступною з кінця 80-х років і більш прикладною після опублікування В. Цяпліним у 1989 р. архівного документу про реальні результати перепису 1937 р. В Україні піонером вивчення демографічних наслідків Голодомору був нинішній заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький. У 1989 р. він припустив кількість людських втрат від Голодомору в діапазоні 3,5 – 5 млн. чол. [5, с. 33]. У 1990 р. вчений нарахував 4,5 – 5 млн. жертв голоду 1932–1933 рр. [6, с. 78]. Цього ж року О. Л. Перковський і С. І. Пирожков встановили демографічні втрати від голоду в УСРР обсягом 4, 6 млн. чол. [7]. Проте в подальшому були спроби перевірки і корекції цих даних іншими науковцями.

В емігрантських колах, з їх віктимними почуттями, оперували вищими показниками, ніж в Україні. Так, Володимир Микула на форумі українців Америки (липень 1993 р.), посилаючись на обрахунки товариства “Меморіал” ім. В. Стуса, заявив: “Зібрані цим товариством дані на території Чернігівської, Сумської, Харківської та Полтавської областей, говорять, що в кожній з тих областей від голоду померло приблизно 400000 чол. А таких областей на Центральній та Східній Україні нараховується 15. Таким чином доходимо до цифри біля 7 млн. чоловік жертв [8, с. 8]. Як на нас, вжита В. Микулою схема підрахунку кількості жертв геноциду була б прийнятною за умови фахового уточнення наведених даних, зібраних аматорами, та в разі наявності цих даних по більшості областей. А насправді з весни 1933 р. облік смертей в більшості районів не вівся, а по деяких відсутній взагалі.

Свою думку з щодо втрат від Голодомору висловив Володимир Косик: “... в 1932 році в Україні згинуло дещо більше як півтора мільйона осіб, а в 1933 році нових 3.300.000 осіб, тобто за весь час голоду згинуло в страшних муках понад 5 мільйонів людей, а інші згинули в концтаборах, на засланнях і в тюрмах, разом 6 до 7

мільйонів. ... До них треба додати приблизно один мільйон втрат з причини зменшення народин. У всякому разі за час Голодомору знищено більше ніж 15% усього населення України" [9].

Іноземні дослідники переважно схильні сприймати менші цифри. Враховуючи результати демографів Б. Андерсен і Б. Сілвера (2–3 млн.), відомі історики Роберт Девіс і Стівен Віткрофт у своїй публікації нарахували 3–4 млн. прямих людських втрат від голоду 1932–1933 рр. [10, с. 71–77].

Андреа Граціозі (Італія) вважає, що від голоду-геноциду в Україні померло 3,5–3,8 млн. чоловік. Він наводить підрахунки С. Максудова: якщо у 1933 році в Російській Федерації (з Казахстаном) смертність на селі складала 138,2 на 1 тис. чол., то в Україні – 367,7, або майже втричі більше! [11].

Що стосується оцінок людських втрат у 1932–1933 рр. російськими вченими, то вони у 1990–х роках проаналізували матеріали всіх довоєнних переписів (включаючи "розстріляний" 1937 р.) і статистику динаміки населення в 1930–і роки. Загальну тенденцію їх пошуків вказав Віктор Кондрашин: "...з'явилися серйозні публікації на цю тему, в яких, вслід за В. П. Даниловим, піддалися сумніву високі цифри жертв голоду 1932 – 1933 років, наведені в ряді робіт західних дослідників" [12]. Щодо "західних дослідників", то, в першу чергу, мова йшла представника тоталітарної парадигми в історіографії Роберта Конквеста. У його книзі "Жнива скорботи" наведено власні підрахунки сукупних втрати від голоду українського народу – 7 млн. чол. З них в Україні – 5 млн., на Північному Кавказі – 1 млн., в інших регіонах – 1 млн осіб [13, р. 302–303].

Російські дослідники, критикуючи ці дані, часто применшують масштаби втрат, не визнаючи специфіку українського голоду як геноциду. Так, наприклад, О. Осокіна, визначала обсяг втрат України від Голодомору до 3 млн. осіб [14, с. 25], але не враховувала всього комплексу демографічних факторів у республіці. А. Марчуков категорично заперечив концепцію геноциду в Україні і взагалі національні аспекти голоду і навів такі дані: "У 1927–1931 роках смертність по республіці дорівнювала 2,6 млн. осіб щорічно, а в 1932–1933 рр. – 4 млн, тобто щорічно від голоду вмирало 1,4 млн. А за два роки прямі втрати УРСР склали від 2,9 до 3,5 млн осіб" [15]. О. Шубін заперечив організацію Сталінін Голодомору. Автор вважав, що в республіці безпосередньо від голоду загинули 1–2 мільйони людей, а втрати в СРСР знаходяться в "коридорі" 2–3 мільйони чоловік" [16, с. 194]. Проте доказова база аргументів О. Шубіна залишає бажати кращого.

Провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький вважає прийнятними розрахунки українських вчених: "...на Україні померло від голоду не менше 4 млн. осіб; в Казахстані загинуло від 1 до 2 млн осіб; на Північному Кавказі, в Поволжі, ЦЧО, Західного Сибіру і на Уралі – 2–3 млн і т.д. Таким чином, можна вважати, що голод 1932–1933 рр. забрав 7–8 млн людських життів" [17, с. 122]. Щоправда, наведені М. Івницьким "дані українських учених" мають розбіжності. Це підкреслила Н. Араловець: "Таким чином, жертви голоду на Україні, в Поволжі і Казахстані визначаються вченими в розмірі від 5,2 (з оцінкою по Україні С. В. Кульчицького) до 8,8 млн. чол. (за оцінкою П. К. Василевського). Підсумовуючи їх з оцінками Р. Конквеста (Північний Кавказ – 1 млн. чол., "решта" районів – 1 млн. чол.), отримуємо число прямих людських втрат від голоду – від 7,2 до 10,8 млн. чоловік" [18, с. 140]. Втім, Н. Араловець справедливо критикує П. Василевського за ненадійність основного джерела даних та некоректність визначення коефіцієнту смертності.

Російські дослідники–аграрники В. Данилов і І. Зеленін вважають, що сільське населення України 1932–1933 рр. скоротилося на 20,5 % [19, с.109]. Тобто, в Україні, за оцінкою російських істориків, внаслідок Голодомору помер кожен п'ятий селянин.

На відміну від більшості російських дослідників голоду, науковець із Центру демографії та екології людини Інституту народногосподарського прогнозування РАН Т. Харькова у своєму дослідженні до 70 річчя катастрофи 1933 р. не вдається до ідеологічних прийомів, а називає голод подією, яку в Росії не люблять згадувати і наводить об'єктивні порівняльні дані географії голоду. Дослідниця встановила, що для України індекс надсмертності у 1933 р. дорівнював 3,2 і "практично у всіх областях цей показник вищий максимальних значень по Росії" [20]. Виходячи з динаміки чисельності населення в 1927–1936 роках, вона виводить 7,35 мільйона надмірних смертей в 1933 році по всьому СРСР, з яких 4 мільйони – по Україні [20].

Тим не менше підрахунки українських вчених смертельних масштабів Голодомору виглядають найбільш професійними. Ще у 1992 р. Сергій Пирожков (Інститут демографії та соціологічних досліджень НАН України) виклав власну методику обрахунку втрат. Він зіставив реконструйований віковий склад населення УРСР у 1939 р., розрахований за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., – з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки автора за власним методом привели його до висновку, що демографічні втрати в республіці між 1926 і 1939 рр. становили близько 5,8 млн. осіб [21, с. 63]. Згодом С. Пирожков удосконалив свою методику. З комбінованого аналізу вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково–статева структура населення 1929 р. На цій основі виконано два кроки п'ятирічного переміщення та, за даними перепису 1939 р., з'ясовано вікову структуру на початок року. Розрахунок показав, що втрати населення за 1929–1938 рр. становили 4758 тис. осіб [22, с. 40]. У своїй доповіді до 50–річчя голоду 1946–1947 рр. С. Пирожков розкритикував метод прямої реконструкції демографічних показників, яким користувалися Р. Конквест та С. Кульчицький, через неякісний поточний облік природного руху населення в період демографічних катастрофи [22, с. 32]. Разом з тим і метод С. Пирожкова не є ідеальним. Різниця в його розрахунках 1991 р. і 1997 складала істотну величину – мільйон осіб.

Свої обрахунки масштабів нищення села у 1932–33 рр. зробив Василь Марочко – керівник Центру досліджень геноциду українського народу. "За нашими підрахунками, – пише науковець, – лише в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн. чоловік. Очікуваного приросту у 4,3 млн. чоловік не відбулося. До цієї кількості слід додати 1 млн. померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів" [23, с. 135]. Він вважає можливим виявлення і більших жертв, якщо поррахувати архівні дані по областях.

Оригінальні методи обробки демографічної статистики запропонував у 2003 р. географ Федір Заставний. Він навів дані, що за переписом населення на 6 січня 1937 р., в УРСР налічувалося 28,4 млн. осіб, що на 4,2 млн. менше, ніж на 1 січня 1932 р. “Беремо до уваги і те, що вже через два роки після голодомору (1935 р. і 1936 р.) мав місце певний приріст населення, але він був нижчий, ніж у доголодоморний час, – розмірковує науковець. – Оцінюємо цей приріст в 1 млн. осіб (по 500 тис. щорічно). Далі уточнюємо, що на кінець голодомору кількість населення дорівнювала 27,4 млн. (28,4 млн. – 1 млн.). Це означає, що прямі втрати населення під час голодомору досягли 5,2 млн. осіб (32,6 млн. – 27,4 млн. осіб). ... Отже, з урахуванням втрат зарубіжних українців загальні втрати українського населення становили понад 7 млн. осіб (5,7 млн. + 1,5 млн. осіб)” [24]. Додавши величину людських втрат за рахунок ненароджених під час Голодомору, яку він оцінив у 1,7 млн. осіб, Ф. Заставний встановив, що “сумарні демографічні втрати в Україні від голодомору 1932–1933 рр. визначаються майже в 9 млн. осіб (7,2 млн. + 1,7 млн. осіб)” [24].

Наведена автором технологія підрахунків має суттєві недоліки. По–перше, Ф. Заставний скористався завищеними показниками народжуваності між переписами, по–друге кінець Голодомору відніс на 1934 р., що зменшує втрати на 0,5 млн. осіб, по третє, завищив показник доприселенців та мігрантів в Україну (0,5 млн.). Нарешті, автор допустив механічну помилку, додавши до втрат в республіці 1,5 млн. осіб за її межами.

До 75 річниці Голодомору в Україні з ініціативи Президента Віктора Ющенка була проведена величезна робота з відновлення історичної пам’яті про цю національну катастрофу і уточнення даних людських втрат. Але автори Післямови до 1–го зведеного тому “Національної книги” все так само нарікали на прихованість даних перепису 1937 р., та накладання на людські втрати 1932–1933 рр. втрат Другої світової війни. А застосування різних методик підрахунку породило різнобій кінцевих цифр. “У науковій літературі можна зустріти цифри від 3 до 10 млн., а в публіцистиці – навіть більші, – зазначають автори Післямови. – Це свідчить про остаточну нерозв’язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Вони виходять з того, що перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн. осіб, а дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн., кумулятивні ж демографічні втрати склали близько 6 млн. осіб. У сумі це перевищує 10 млн. осіб” [25, с. 759].

Таким чином, аналіз численних публікацій про кількісні показники людських втрат внаслідок голоду 1932–1933 року показує, що в них висловлюються досить суперечливі думки стосовно демографічних наслідків голоду. Це пояснюється насамперед відсутністю потрібних даних демографічної статистики. Із достовірних статистичних даних у розпорядженні дослідників є лише відомості з перепису населення 1926 р., дані про кількість населення за 1931 р. та окремі показники з перепису 1937 р., що свідчить намагання комуністичної влади приховати злочин. Ґрунтуючись тільки на цій інформації, дуже важко дати точні кількісні оцінки жертв голоду 1932–1933 рр.

На нашу думку, найбільш вірогідними є оцінки прямих та опосередкованих втрат від Голодомору в межах УСРР С. В. Кульчицьким, який ще у 1990 р. визначив їх обсягом 4,5–4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, він перевіряється методикою демографа С. І. Пирожкова та істориків С. Віткрофта і С. Максудова [26, с. 410–412]. По-третє, його дані узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, здобутими із залученням оцінок кількості жертв геноциду по регіонах, наведені в “Національній книзі пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні” – мінімум 4,5 млн. осіб.

Щоправда останні публікації керівника Центру дослідження голодоморів Василя Марочка ставлять під сумнів названу цифру. Для власних обрахунків вчений використав різноманітні статистичні дані для обрахування людських втрат від Голодомору по окремих областях і в сукупності. На його думку, “Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30–35%, відтак маємо близько 7 млн. померлих” [27, с. 76].

Втім, як бачимо, поважний дослідник також використовує припущення і моделювання, визнаючи: “Не з’ясувавши бодай пересічної смертності у районах, ми не зможемо встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору” [27, с. 76]. Віднайдені й оприлюднені в останні роки архівні документи дозволяють побачити у діях сталінського режиму спеціальні антиукраїнські акценти, значення і глибини наслідки яких дозволить розкрити подальший науковий аналіз. Навіть за офіційною сталінською статистикою, яка прагнула це приховати, можна відслідкувати спрямованість геноциду саме на заселенні українцями території. Зокрема, С. Кульчицький, В. Марочко та ін. науковці підтвердили відмінність голоду в Росії від геноциду в Україні порівняльними даними демографічних втрат. Скорочення населення в 1933 році становило в Україні та переважно українському Північнокавказькому краї – 1,75 млн., зокрема на селі – 1,57 млн. У регіонах Росії, де також був голод, на порядки нижчі показники: Центральнo-Чорноземні області – 62 тис., Нижньоволзький край – 163 тис. [4, с. 28].

У 2009 р. в Україні встановлені і юридичні докази колосальних демографічних жертв Голодомору. Сімох керівників більшовицького тоталітарного реґіму на чолі із Й. Сталіним (Джугашвілі) суд визнав винними вчиненні злочину геноциду в Україні у 1932–1933 роках, передбаченому Карним Кодексом республіки.

“Згідно з висновком проведеної у ході досудового слідства судової науково-демографічної експертизи Інститутом демографії та соціальних досліджень імені Птухи НАН України, внаслідок вчиненого геноциду в Україні загинуло 3 мільйони 941 тисяча осіб”, – йшлося у повідомленні СБУ про цю подію [28]. Тодішній Президент України Віктор Ющенко заявив, що таке рішення суду є знаковим для історії. “Це рішення відновлює історичну справедливість і дає шанс будувати Україну на чесних і демократичних засадах”, – наголосив він [28].

Аналіз численних публікацій про кількісні показники людських втрат внаслідок голоду 1932–1933 року показує, що в них висловлюються досить суперечливі думки стосовно демографічних наслідків голоду. Це пояснюється насамперед відсутністю потрібних прямих даних демографічної статистики. Із достовірних статистичних даних у розпорядженні дослідників є лише відомості з перепису населення 1926 р., дані про кількість населення за 1931 р. та окремі показники з перепису 1937 р. Грунтуючись тільки на цій інформації, дуже важко дати точні кількісні оцінки жертв голоду 1932–1933 рр. Прийшов час комплексно проаналізувати і співставити матеріали земельних управлінь, охорони здоров'я, фінансово-податкової статистики, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки померлих, вибудувати демографічні моделі смертності у всіх населених пунктах та регіонах.

Співставлення сучасних публікацій про демографічні наслідки Великого Голоду, які з'явилися в Україні і за її межами у ХХ ст. дає підстави також зробити висновки в проблемно–хронологічному вимірі.

На початковому етапі вивчення масштабів голоду, який охоплює 30-ті – середину 50-х років, надбанням громадськості стають переважно спогади окремих свідків голоду і публікації в періодичних виданнях кореспондентів та дипломатів, що побували в СРСР під час голоду. Наступний етап – середина 50-х – кінець 80-х років – пов'язаний із появою збірок матеріалів і документів з історії голоду, окремих книг спогадів та перших аналітичних праць українських емігрантів з проблем голодомору. З'явилися також перші англомовні праці історіографічного а бібліографічного характеру. Все це, зокрема, праці В. Гришка, С. Максудова, С. Віткрофта за кордоном та Б. Урланіса в СРСР, підготували ґрунт для подальшого більш фундаментального вивчення проблеми. Залучення до висвітлення проблеми професійних істориків Р. Конквеста, Дж. Мейса призвело до появи у середині 80-х років більш глибоких синтетичних праць з історії голоду, які підтвердили використання Москвою голоду в якості спрямованого знаряддя для нищення українського селянства за класовою та національною ознакою. Проте ревізійницьке крило світової наукової спільноти неоднозначно сприйняло наведені цими авторами високі оцінки кількості жертв Голодомору і його спрямований характер.

Третій історіографічний етап в дослідженні проблеми також співвідноситься із періодом розпаду СРСР, і опублікуванням нових матеріалів, що дало можливість розширити джерельну базу вивчення історії голоду і уточнити кількість жертв цього геноциду. Цьому сприяла публікація В. Цяпліним прихованих результатів перепису 1937 р., а для України також – Постанова ЦК КПУ 26 січня 1990 р. “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”. Ці чинники дозволили науковцям – передусім С. Кульчицькому, В. Марочку, С. Пирожкову, С. Уїткрофту, С. Максудову – поглибити і уточнити дослідження демографічних наслідків голоду 1932–1933 років в Україні.

Крім різниці в методиках статистичних та демографічних підходів можна виділити дві групи зарубіжних авторів за методологічною ознакою визначення причин і характеру голоду. Одні автори, визнаючи штучний характер голоду, класифікують його як наслідок загальної соціально-економічної політики КПРС, направленої на прискорену колективізацію і повернення до військово-комуністичних методів управління, і обстоюють версію виправданих загальнодержавних потреб влади у посилених хлібозаготівлях. Такої думки дотримуються більшість російських дослідників, а також західні представники ревізійського напрямку М. Таугер, С. Віткрофт, Д. Фленеген та ін, які, відповідно, недооцінюють масштаби і специфіку українських втрат. Інші, переважно українські науковці, а також Т. Мартін, С. Граціозі, А. Безансон та ін. відзначають специфіку Голодомору в Україні та українських регіонах Росії як етногеноциду, внаслідок намагання Кремля покінчити не лише з куркульством, а й з носіями української національної свідомості. На наш погляд, мають рацію автори, другого, так званого тоталітарного напрямку історіографії, які дотримуються характеристики голоду як спрямованого нищення українського народу.

Ці концептуальні відмінності особливо яскраво виявилися і набули рис ідеологічного протистояння під час відзначення 75 річниця трагедії, коли президентом В. Ющенком були ініційовані заходи на публікацію матеріалів архівів СБУ, пов'язаних з Голодомором, та регіональні науково-пошукові роботи щодо встановлення кількості жертв голоду. Такі пошуки під егідою науковців, працівників музеїв були проведені по всій країні і дозволили продовжити вдосконалення методики досліджень та звузити розбіжність статистичних оцінок жертв Голодомору, що зумовило появу нових наукових праць і дає підстави для виділення з 2007 р. четвертого етапу дослідження демографічних наслідків голодової катастрофи в Україні 1932–1933 років.

Між тим, у новітньому дисертаційному дослідженні К. В. Назарової з сучасної історіографії Голодомору зроблено висновок, що подальшого наукового осмислення та вивчення потребують у першу чергу, “демографічні наслідки трагедії, зокрема національний склад загиблих від голодомору в УРСР” [29, с. 16]. Крім того, варто зауважити, що попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків Голодомору, дослідники ще надто мало уваги надають дослідженню економічних, соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду в Україні. Звичайно, й вивчення кількісних втрат людських життів під час катастрофи 1932–1933 років потребує подальшого вивчення і уточнення в регіонах та всеукраїнському вимірі.

Джерела та література

1. Калакура Я. Українознавчий погляд на голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українського народу [Електронний ресурс] / Ярослав Калакура. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1209>. – Назва титулу з екрану.
2. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Алла Юріївна Серпутько; Черк. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 22 с.
3. Данилов В. П. Дискусия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. о "демографической катастрофе" 30–40-х гг. в СССР / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 116–121.
4. Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30–ті – 80–ті роки ХХ століття / В.В. Гудзь // Українознавчий альманах: зб. наук. праць: вип. 16. – К., 2014. – С.241–245.
5. Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине / С. В. Кульчицкий // История СССР. – М., 1989. – № 5. – С. 20–36.
6. Кульчицкий С. В. Трагична статистика голоду / С. В. Кульчицкий // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К., Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66–84.
7. Перковский А.Л. Из истории демографического развития 30 – 40х годов (на примере Украинской ССР) / А. Л. Перковский, С. И. Пирожков // Экономика, демография, статистика. Исследования и проблемы. – М.: Наука, 1990. – С. 171–197.
8. Микула Володимир. 60–та річниця Великого Голоду / Володимир Микула // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно політичного життя. – Ч.1–2, весна–літо. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1993. – С.1–9.
9. Косик Володимир. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. – Ч.6 / Володимир Косик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1184229595.html>
10. Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945 [eds. R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison]. – Cambridge, 1994. – P. 71–77.
11. Грациози Андреа. Советский голод и украинский голодомор / Андреа Грациози [Електронний ресурс] // Отечественные записки. – № 1 (34). – 2007. – Режим доступу: polit.ua/documents/2007/05/09/graciozi.html
12. Кондрашин В. В. Голод 1932 – 1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии / В. В. Кондрашин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc.
13. Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / Robert Conquest. – New York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.
14. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) / Е. А. Осокина // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 18 – 26.
15. Марчуков А. В. "Голодомор" в идеологической системе украинства / А. В. Марчуков [Електронний ресурс] // Вестник Юго-Западной Руси. Архив. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.vestnik-jzr.org.ua/vestnik20082-marcukov.html>
16. Шубин Александр. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе / Александр Шубин. – М.: Язуза, Эксмо, 2008. – 416 с.
17. Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года / Николай Ивницкий // Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків: мат–ли міжнар. наук.–теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. [редкол: С. Кульчицкий (відп. ред) та інші]. – К. – Нью-Йорк: Вид–во М.П.Коць, 2000. – С.84–123.
18. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930–е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии / Н. А. Араловец // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 137 – 141.
19. Данилов В. П. Организованный голод. К 70–летию общекрестьянской трагедии / В. П. Данилов, И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С.97–111.
20. Харьковская Татьяна. Вспоминая о голодоморе / Татьяна Харьковская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2003/02/24/584614/>
21. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К. : Наук. думка, 1992. – 180 с.
22. Пирожков С. Смертность населения Украины та демографічні втрати в екстремальній ситуації / С. Пирожков // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 27 травня 1997 р. – Київ; Нью-Йорк: Вид–во М. Коць, 1998. – С.26–33.
23. Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2–е вид., допов. – Київ; Нью-Йорк: Вид–во М.П.Коць, 2000. – С.83–151.
24. Заставний Федір. Український голодомор 1932–1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики / Федір Заставний [Електронний ресурс] // Географія та основи економіки в школі. – №1. – 2003. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/66-1-0-950>
25. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. колект. І. Юхновський]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.; іл.
26. Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицкий. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
27. Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси / В. І. Марочко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 22 [відп. ред. С.В. Кульчицкий]. – К.: Ін–тут історії України НАН України, 2013. – С. 166–178.
28. Україна засудила Сталіна за Голодомор [Електронний ресурс] // Українська Правда. – 13.01.2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/>. – Назва титулу з екрану.
29. Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Катерина Вікторівна Назарова; [наук. керівник М. М. Шитюк]; Микол. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 20 с.

Гудзь В. В. Проблема демографических последствий Голодомора 1932–1933 гг. в Украине в современной мировой историографии.

Анализ публикаций о количестве жертв голода в Украине 1932–1933 гг. показывает, что в них имеются существенные разногласия по поводу демографических последствий этой катастрофы. Автор дает собственную оценку достижений современных отечественных и зарубежных ученых в исследовании масштабов голода в украинском селе. Определены историографические этапы и особенности изучения демографических последствий Голодомора представителями тоталитарного и ревизионистского направлений исторической науки. Обозначены некоторые трудности и перспективы дальнейшего исследования темы.

Ключевые слова: современная историография, Украина, голод 1932–1933 годов, демографические потери.

Hudz V. V. The problem of demographic consequences of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the modern world historiography.

Analysis of publications about the amount of human losses as a result of hunger in Ukraine 1932–1933 shows that in them there are substantial divergences in calculations victims of this catastrophe. The author gives his own evaluation of the scientific achievements of modern domestic and foreign scholars in the study of hunger in the Ukrainian village. The historiographical stages and features research of demographic consequences of the Holodomor by the totalitarian and revisionist trends of world historical science defined. Some challenges and prospects for further research topics outlines.

Keywords: contemporary historiography, Ukraine, famine of 1932–1933, demographic losses.

УДК 94(477)“1941/1942”

В. З. Ухач

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ “ПОЛІСЬКОЇ СІЧІ” Т. БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

У статті здійснено сучасний історіографічний дискурс формування ідейно-політичної платформи, правових основ внутрішнього життя, організаційну та військову діяльність “Поліської Січі”; розкрито специфіку стосунків з окупаційною німецькою владою, іншими суб’єктами національного руху опору та конфліктне тло їх взаємовідносин. Здійснено спробу оцінки першого етапу національного руху опору під проводом Т. Бульби-Боровця. Окреслено перспективні напрями дослідження окремих аспектів заявленої наукової теми.

Ключові слова: Т. Бульба-Боровець, сучасна історіографія, національний рух Опору, Олевська республіка, “Поліська Січ”.

Болісні процеси трансформації суспільства не оминули й українську історіографію, яка впродовж 24 років переживає складний, неоднозначний період пошуку “власного обличчя”, намагання “вписатися у світове історіописання” [1, с. 283]. Загалом, у розвитку сучасної української історіографії чітко проглядаються дві основні тенденції, що вплинули як на її змістовий так і методологічний характер. Характерними рисами першої є намагання подолати численні фасильфікації, міфи історичного розвитку українства за всі періоди його бездержавного існування, а особливо за роки її колоніального статусу в СРСР, і як наслідок “сконструювати національний “канон” історії, який би слугував формуванню національно-державницької суспільної свідомості та соціальної пам’яті” [1, с. 283]. Пріоритетом другої є творча акультурація кращих здобутків світового історіописання на національний ґрунт з метою подолання відставання українського історичного знання та історично-інформаційного простору від світових взірців [1, с. 283; 2, с. 24-56].

Дослідження проблем українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., в останні два десятиліття, оформилося у повноцінний науковий напрям, зайнявши в тематичній номенклатурі (особливо періоду Другої світової війни – *Авт.*) одне з провідних місць. Як зазначає С. Борчук “дискусії довкола того, яку історію України мають писати сучасні науковці – етатистську, етнічну, соціальну, політичну тощо, практично не перешкоджають інтенсивному освоєнню татованої в радянські часи проблематики, до якої належить український національно-визвольний рух у всіх його формах і проявах” [3, с. 493].

Зрештою, боротьба українського народу за національне самовизначення є важливим фактором легітимації чинної державності, а тому, дослідження усієї палітри проблем національно-визвольного руху, слід розглядати як одне з ключових завдань сучасної вітчизняної історіографії, особливо на теперішньому етапі її державного існування [4, с. 1].

Історіописання заявленої наукової теми потребує етапного окреслення. На початку 90-х років ХХ століття національний рух опору під керівництвом Т. Бульби-Боровця зазнав суттєвих переоцінок (особливо в порівнянні з “тезами” радянської історіографії, яка в контексті шаблонної критики проявив “українського буржуазного націоналізму”, виривала з контексту бульбівського руху “потрібні” їй аспекти із метою компрометації, наголошувала виключно на співпраці з фашистською окупаційною владою). Нові методологічні підходи, розмаїття та порівняння архівних джерел дозволили з позицій об’єктивності та